

SZIRTES GÁBOR
**„Lenyesett szárnyakkal is
 fel kell újra emelkedni...”**

Lovász Pál és Endre Károly

Az 1896-ban Bácsföldváron született Lovász Pál lírai látásmódját, költővé formálódását részben a családjának, részben az örökké szívében őrzött Tisza menti tájnak, az itt szerzett gyermekkori élményeknek, részben pedig a nagyvárosnak, Temesvárnak köszönhetette. Fontos tájékozódási pont és inspiratív erő volt ez számára a pályája kezdetén és annak utolsó évtizedeiben egyaránt. Ez még akkor is igaz, ha – évtizedekkel később – úgy emlékezik vissza az erdélyi nagyvárosra, hogy összeszorul a szíve, a gyomra, ha az első Temesváron töltött hetekre gondol. „Szülőfalum édes légköréből, a boldog otthonból szakítottak ki és vittek el az I. gimnáziumba, 10 éves koromban... súlyos betegnek éreztem magamat, sokat-sokat sírtam is, és gyerekefjével a halált kívántam. Ebből a nagyon gyötrelmes állapotból aztán szépen kilábaltam...”¹ A „kilábaláshoz” persze nemcsak az ifjúnak az új körülményekhez való fokozatos alkalmazkodása járult hozzá, hanem az is, hogy irodalmi ambícióinak kiteljesedéséhez itt kedvező feltételeket talált. Új lehetőségek, új ismeretek, új kapcsolatok kapui nyíltak meg számára, kulturális rendezvényekre járhatott, irodalmi esteken vehetett részt, színházi előadásokat láthatott, sokat olvashatott. Első publikációi és életre szóló barátságai is Temesvárhoz kötődnek.

Itt jelenik meg első verse nyomtatásban, a mindenki számára meglepetést szerző *Fohász*.² Ezzel a fiatal költő valósággal „berobban” az irodalmi életbe, és ettől kezdve sorra jelennek meg versei a helyi lapokban. Közben súlyos tüdőbetegségen esik át, ez megnehezíti tanulmányainak folytatását, és erősen megviselik a világháború – a családi fészket is érintő – borzalmi. Érettségi után jogi tanulmányokat folytat. Közben azonban – minden nehézség ellenére is – mindvégig verseket ír, és részese a Trianon utáni, a magyarországi határokon kívülre került területeken a magyar irodalom megőrzéséért folytatott küzdelmeknek. Nagyváradon, Szegeden folytat jogi tanulmányokat, majd 1920-ban visszatér Temesvárra. Itt részesévé válik a magyar szellemi élet fenntartására irányuló kísérleteknek, például a Bardócz Árpád *Japán versek* című

kötetét segítő előfizetés-toborzási munkának. Bardócz mellett ekkor itt él és alkot egy másik tehetséges fiatal költő is, Endre Károly, akinek *Az ember, aki járva jár* című verseskötönyve – Lovász szintén első, *Tiszamentén* című kötetével egyidejűleg – 1922-ben (a magyar–román kulturális egyezmény eredményeképpen) Budapesten az Atheneum kiadásában jelenik meg. Bardócz Árpád költőműfordító – aki később áttelepül Magyarországra – és Endre Károly költő között, aki élete végéig Temesváron él mint ismert és elismert költő, szoros, egész életre szóló barátság számai szövődnek.

Első nyilvános irodalmi szereplésük is mély nyomokat hagyott bennük, rá még életük alkonyán is emlékeztek. Lovász Temesváron 1921-ben tagja lett az Arany János Irodalmi Társaságnak, részt vett annak rendezvényein. A Művészek és Művészetbarátok Társaságának 1921. május 9-én tartott, a nemzeti összefogás gondolatát kifejező rendezvényén együtt szerepelhet és léphet fel – többek között Szabolcska Mihály társaságában – a két fiatal költőtehetség: Lovász Pál és Endre Károly. A Szabolcska bevezetőjével megtartott irodalmi és zeneestélyen (ahogyan a meghívó tartalmazta) a Tiszti Kaszinó nagytermében fellépett még – Delmár Rezső zongorakíséréte mellett – Beamter René énekszámokkal, befejezésül pedig Brahms D-dúr zongoratrió, op. 8. műve hangzott el. Az estre Lovász Pál így emlékezett vissza: „A kisebbségi sorsra jutott magyarság szellemi élete fenntartásának kísérletei közé tartoztak az irodalmi és művészeti esték. 1921 tavaszán tartott egyik ilyen esten Szabolcska Mihály, az ottani Arany János Társaság elnöke mondott bevezetőt és olvasott fel verseiből. Kívülről még Jörgné Draskóczy Ilma, Endre Károly és én adtunk elő. Ez volt első nyilvános szereplésem, melyre csak Szabolcska Mihály és Endre Károly hosszas bátorítása után mertem vállalkozni”.³ Lovász itt *A Tisza visszavár* című versét olvasta fel. Bardócz Árpádnak, a neves műfordítónak köszönhetően személyesen is megismerkedett az akkor már jól ismert, több önálló kötettel rendelkező, népszerű költővel, a *Grand Cafében* és más híres versek szerzőjével, a konzervatív költészet képviselőjével, Szabolcska Mihállyal, aki hosszú ideig temesvári lelkész és esperes volt, az Arany János Társaság egyik alapítója, akkor vitathatatlan irodalmi tekintély. Draskóczy Ilma – aki Szabolcska biztatására kezdett el verseket írni – ekkor az Arany János Társaság egyik vezetője, önálló kötetekkel is rendelkező költő. Endre Károly pedig, a Lovásznál mindössze három esztendővel idősebb költő, lényegében Lovász nemzedéktársa, akinek ekkor már rendszeresen jelennek meg publicisztikai és versei a *Temesvári Hírlapban*. Kettejük kapcsolata ugyan ezt követően közel három és

1 Lovász Pál 1960. október 1-i levele Varga Csabának (másolat) – a Lovász család tulajdona

2 Temesvári Újság, 1912. június 5.

3 Adataim (kézirat) 5. o. – a Lovász család tulajdona

fél évtizedre megszakadt, majd az 1950-es évek végén ismét felújult, és őszinte, mély barátsággá nemesült, amit gazdag levelezésük bizonyít. Ez az intenzív, az alkotói, emberi, lelki történéseket is áramkörébe vonó, határokon átvélő viszony egészen Lovász Pál 1975-ben bekövetkezett haláláig élő és eleven maradt.

Sorsközösségben

Lovász, a Janus Pannonius Társaság egykori alapítója és titkára a kapcsolat megújulásakor, az 1950-es évek végén emberi és alkotói szempontból egyaránt kritikus helyzetben van. 1951-ben megtörténik nyugdíjaztatása, ami rövidesen egzisztenciálisan kritikus helyzetbe hozza. Évekig biztosítási ügynökként kénytelen járni Baranya településeit, hogy a családját eltarthassa, a fia iskoláztatását biztosíthassa. Az új rendszerben az irodalmi élet peremére szorul, versei nem jelenhetnek meg, munkásságát lassan a feledés homálya fedi. Érzi, hogy költészetének megújulása/megújítása is elengedhetetlen. „Szeretném megtalálni a legvégső, legegyszerűbb, legőszintébb hangomat” – írja ekkor barátjának.⁴ Egészségi állapota is meglehetősen változó, „a fizikai éléssel, a testi étellel járó kellemetlenségek” nehezítik az életét, nyaki érelmeszesedése, depressziós tünetei is folyamatos gondot jelentenek számára. Ebben a nehéz helyzetében erősítést jelent számára, hogy ismét kapcsolatba kerül a pályakezdés időszakát, a temesvári indulás körülményeit, a nehéz, ám reményekkel teli ifjúkort megtestesítő Endre Károllyal, a Romániában megbecsült, kiváló költővel, akivel az 1950-es évek végén keresik fel egymást levélben. Kapcsolatuk őszinte, mély barátsággá válik az évek folyamán, amelyben a családi élet legintimebb történéseinek éppúgy helye van, mint az együtt töltött évekre történő emlékezésnek, az irodalmi munkáikról történő beszámolóknak, a hazai, a pécsi illetve a romániai, a temesvári irodalmi életről való kölcsönös tájékoztatásnak.

Endre 1959-ben „fedezi fel” ismét Lovászt, részben a pécsi költő által küldött, részben a Temesváron élő Irénke nővérétől kapott versek alapján. A *Villa Rustica*, a *Béke*, a *Kérdőjel* című versek megismerése alapján úgy látja, hogy a számára évtizedekre „elvesztett” barátja azon költők közé tartozik, akikben „a költői világ szerves, megbonthatatlan életérzésen épült fel, egy élet kultúrája,

művészi képződménye, úgy belső tartalmában, mint külső eszközeiben... A gyengédség költője vagy – írja a továbbiakban – és ez nagy dolog, mert olyan tüzet ápolsz, melyet örökmécs gyanánt kell a szentélybe aggatni, miután mindég attól kell félni, hogy az emberekben az ilyen világ kialszik”.⁵ A húszas években megismerthez képest most új vonásokra bukkan barátja verseiben, az elvontság költőjét, a dinamikus alkotóművészt, a transzcendens vívódót és törekvőt ismeri fel benne, „a művészet ama fokának hegymászóját, ahová Mallarmé-n, Valéry-n és Rilken át vezetett az út.”⁶ Az igen elismerő értékítélet alapján nem csoda, hogy Endrében ettől kezdve folyamatosan él a szándék, hogy megismerhesse Lovász költészetének teljességét. (Nem is sejtve azt, hogy annak jelentős(ebb) része – politikai töltete, kritikai hangvétele alapján – az 1940-1950-es években, titokban, félelmek közepette született, lényegében hozzáférhetetlen, és csak a költő halála után kerülhet majd nyilvánosságra.)⁷ Endre fokozott érdeklődésének másik motívuma, hogy számára a magyarországi irodalom 1920 óta lényegében ismeretlen, „negyven év előtt radikálisan elszakadt az anyaországtól”,⁸ a „süketség kínai fala” választotta el tőle, innen információs szomja az elmúlt negyven év szellemi történései iránt. Közös vonásuk, hogy mindketten megélhették a mellőzöttség, a háttérbe szorítottság keserves érzését is. És miután gondjaik, problémáik hasonlóak, értékrendjük is közel áll egymáshoz, sorsközösségük egy életre elválaszthatatlanul összeforrasztja őket. Így – többek között – az is, hogy mindketten következetesen törekedtek életük során az írást a megélhetés szempontjaitól távol tartani, egészen tisztának megőrizni azt a maguk és olvasóik számára. Valósággal közös költői programjuknak is tekinthető, amit Endre Károly fogalmaz meg 1960-ban egyik levelében, azt hangsúlyozva, hogy a körülmények szorításában is eleget kell tenni a költői küldetésnek. „Lenyesett szárnyakkal is fel kell újra emelkedni. Mert ennek a kornak nagyobb szükség van a valódi költészetre, mint bármelyiknek. Még annak árán is, hogy kéziratban maradnak.”⁹ Endre és Lovász egyaránt – már első levélváltásaik alapján is – úgy érezték, hogy az újra megtalált barát sokat jelenthet számukra „alkonyodó életükben”.

Első leveleikben megidézik a közös múltat, többek között – az azóta számukra eltűnt, sőt, mint később megtudják, közben elhunyt – közös barát, Bardócz Árpád, a nagy formaművész alakját, akinek kezdetben sikerele-

4 Lovász Pál 1959. szeptember 7-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

5 Endre Károly 1959. július 10-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

6 U. o.

7 Lásd erről részletesebben: Szirtes Gábor: A Sirató. Lovász Pál kéz-

iratban maradt verseskötete 1949-ből – Magyar Napló, 2008. október

8 Endre Károly 1961. február 5-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

9 Endre Károly 1960. január 14-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

nül igyekeznek a nyomára jutni, és akinek irodalmi hagyatékká szeretnék avatni az elfeledett költészetét. Kapcsolatuk őszinteségének mutatója, hogy Lovász az ötvenes évek végén írt első leveleiben sem hallgatja el barátja elől a legintimebb kérdéseket sem, így külső baja- it, a fizikai éléssel, a testi étellel együtt járó kellemetlenségeit, családi életének gondjait (egyik szobájukat átadták a szomszéd lakónak, ami ajtóbefalazással, falfestéssel, a lakás átrendezésével, felfordulással járt), lelkiállapotát, azt, hogy bizonytalanság, nyugtalanság szorongatja. „Bentről nagyon-nagyon fáradnak, csüggedtnek érzem magamat. Ebben az állapotomban csak a cselekvő szeretet, a jóság-élmény ad számomra vigaszt” – írja barátjának, az ifjúkori emlékekből merítve némi erőt és biztatást. Felidézi például azt a temesvári irodalmi délutánt, amikor Szabolcska Mihállyal együtt a pódiumra lépni, csakis barátja ösztönzésére, bátorítására mert.¹⁰

Endre Károly Lovász iránti közlési kényszere pedig olyan nagy, hogy nem tudja kivárni, míg kiadásra váró kötete megjelenik, és küld Lovásznak belőle néhány alkotást. Lovászt ezek, minde- nek előtt a *Görzi elégia* „gyönyörű muzsikája, tiszta klasszikus hangja, tájleírásai, a lelki mélységeket nyelvi finomságokkal könnyedén kivetítő bravúros fordulatok” arról győzik meg, hogy barátja nem tagadta meg ifjúkori egyéniségét, nem került a kor divatáramlatainak hatá- sa alá, modern volt és modern ma is, „mert az örök érté- kü mondanivalót az igazi művészet örökké friss eszkö- zeivel” fejezi ki.¹¹ Elhatározza: megpróbálja elősegíteni, hogy barátja művei, köztük a *Görzi elégia* hazai publi- kálása megtörténjen. Ennek érdekében levelet ír a neves költőnek, Juhász Ferencnek, aki kedvező lektori véle- ményt ír a műről, és felveti számára a Kortársban való, folytatásokban történő közlés gondolatát.¹² Választ azonban nem kap a levelére. Ajánlja a Jelenkorba is, ám

ott először elhárítják, mert a lap eddig más országbeli íróktól nem közölt műveket (csak fordításokat). Végül nagy öröme sikerül elérnie, hogy a kilencedik *elégia* megjelenjen a pécsi folyóiratban 1960 őszén.

Endre Lovász Temesváron élő nővérétől hozzájut az 1942-ben megjelent *Vándorút* című kötethez, melynek

Lovász Pál

alapján megszereti Lovász ver- seit, és arra a következtetésre jut, hogy „ezt a nagy-nagy tisztaságot és csöndet manapság jobban meg kellene becsülni, mint valaha. Légy büszke rá, hogy ennek költője maradhattál a mai kakofóniás világban” – írja elismeréssel a jó barátjának.¹³

Lovász lehetőségei Endre műveinek magyarországi meg- jelentetésére ekkor meglehető- sen korlátozottak. Egyetlen „irodalmi funkciójaként” a Jelenkor szerkesztőségében mű- ködő lektorátusban végez mun- kát, értékeli, minősíti a folyó- irathoz forduló – főként – fiatalok által beküldött írásokat. Az Endre Károly hazai recep- cióját segítő szándékában minde-

nekelőtt az motiválja, hogy – megítélése szerint – a *Görzi elégia*knak (aminek teljes szövegét közben megkapja és megismeri) nem csak nyelvezete klasszikus, archaikus zengésével, meglepő látásmódjával, a lírai finomságokat és a drámai elemeket egyesítő ábrázolásmódjával, a háborús élmények apokaliptikus megjelenítésével tekint- hető kiemelkedő alkotásnak, hanem céljával is, azzal, hogy az atomháború veszélyei közepette „a háború ször- nyűségeit, az áldozatok, résztvevők kiszolgáltatottságát teríti mai világunk lelkiismerete elé”.¹⁴ Igyekszik segíte- ni Endre Károlynak a *Sasfészek* című drámája megjelen- tetése vagy színpadra vitele ügyében is. A művet átadja a Jelenkor főszerkesztőjének, Tüskés Tibornak, majd az egykor a fővárosi Nemzeti Színház igazgató-rendezője- ként, akkor a Pécsi Nemzeti Színház rendezőjeként dolgozó Németh Antalnak, aki azonban értő kritikájával nyilvánvalóvá teszi a kérés teljesíthetlenségét.¹⁵

10 Lovász Pál 1959. szeptember 7-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

11 Uo.

12 Lovász Pál 1960. február 10-i levele Juhász Ferencnek (másolat) – a Lovász család tulajdona

13 Endre Károly 1959. december 21-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

14 Lovász Pál 1960. február 16-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

15 Németh Antal 1961. július 14-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona. A kiváló színházi szakember elismeri, hogy Endre Károly mutat bizonyos drámaírói készséget, ám „életlátása” és „dramaturgiai nézete” elavult, a mű korszerűtlen. Ez az alakok jellemzésében, sorsviszonylataiban, beszélgetésében egyaránt tapasztalható. Színrehozatalára Magyarországon nem lát esélyt.

Az élet mértéke: a saját lelkiismeret szava

Levélváltásukból nyilvánvalóvá válik: Lovász ezekben az években súlyos lelkiállapotban van, legvégső, legegyszerűbb, legőszintébb költői hangjának megtalálásával és magával az írással is küszködik, amelyek legyőzéséhez, megoldásához segítik a baráti tanácsok, megerősítések. Bántják a jelen irodalmi állapotai, úgy érzi, hogy ők, annakidején, a harmincas-negyvenes években önzetlenebbül végezték a munkájukat. „Az irodalomnak tiszta területnek kell lennie. Elkedvetlenít, hogy a törtető, könyöklők minduntalan előbukkannak. Nem szeretek személyemből kiindulva összehasonlításokat tenni, hogy mi másképpen csináltuk. Társasági titkár, szerkesztő is voltam, s az volt az örömöm, hogy szüntelen gyarapodást láttam magam körül. Röstelkedtem folyóiratunknak ama számai miatt, melyekben a saját szerzeményem is megjelent. Most sok lapnál azt találod – írja barátjának –, hogy az főleg a szerkesztők és szerkesztő bizottsági tagok kisajátított produkciós területe, s így bizony a fiatal értékek gyakran kiszorulnak” – állapítja meg kritikusan.¹⁶ Barátja pedig több levelében, romániai tapasztalatai alapján megerősíti Lovász helyzetelemzését, aki testileg, lelkileg nagyon fáradtnak, csüggedtnek, erőtlennek érzi magát, rendkívül nehezeére esik a napi étellel járó kötelezettségek teljesítése is. „Kimerít, fáraszt, idegesít a lektorálási munka is; nem tudom felszínesen végezni, azelőtt sohasem csináltam ezt, s különösen a fiatalok kéziratán töprengek, nehogy szárnyszegő legyenek” – fogalmaz felelősségtudattal levelében.¹⁷ A lektorátus tagjaként végzett lelkiismeretes, a pályakezdők műveit nagy szakértelemmel értékelő, saját hangjuk megtalálását segítő tevékenységéről tanúskodnak lektori jelentései, Alföldy Jenővel, Pék Pállal és másokkal folytatott gazdag levelezése.¹⁸

Időnként azért néha-néha megjelenik nála a humor is. Amikor megkapja a Temesváron egyedül, magányban élő nővérétől, Iréntől az Endre Károly által a nővére névnapjára írt alkalmi versikét, a következőket írja barátjának: „Alkalmi, házi versikét én is szoktam írni; néha még a gombfelvarrást, kilyukadt harisnya gyors megstoppolását is rímes cédulákon kérem feleségemtől és a két húgocskámtól (nevelt lányaimtól)”.¹⁹ Mindez azonban apró epizód csupán, általánosan rossz lelki állapotát

ekkor tovább tetézi ismét megjelenő tér- és tömegiszonya, aminek következtében képtelen szélesebb utcán, különösen téren, ahol sok ember jár, átmenni. „Ilyenkor szédülés, sőt ájulás környékez. Annyira belegurultam ebbe az állapotba, hogy csak a feleségemmel merek az utcára kilépni, s így is lehetőleg a szűk mellékutcákon járunk” – szól rejtett, mások előtt titkolt érzéseiről barátjának.²⁰ Tériszonyos állapota ugyan változó, átmenetileg elmúlnak a tünetek, ám mindig újra visszatérnek. A Temesvárra történő meghívásnak, a magányosan, szegénységben élő – Endre Károly és családja által segített/támogatott – Irén nővére meglátogatásának mindekelőtt betegsége miatt nem tud eleget tenni. Szédülése, tériszonyos állapota, félelemérzései, továbbá Budapesten élő Ilonka nővérenek 1963-ban bekövetkező halála a következő években is akadályozzák a szellemi aktivitását és a munkáját. Miközben Endre Károlyról szóló portréján dolgozik, amelyet amolyan „hídverés-félének” szán „az itteni és az ottani irodalom között”,²¹ hirtelen a „végtelen levertség, elesettség, a hiábavalóság és céltalanság érzése” bénítja meg.²² Mindehhez – úgy véli –, hozzájárulhatott a helyi irodalmi élet „egyes köreiben megmutakozó önzés, törtetés, ridegség, még inkább az anyagi gondok, s leginkább az immár minden lépésemet kísérő benső hang: az elmúlás elháríthatatlansága” – vallja meg barátjának.²³ Olyan állapotba kerül, hogy még az olvasás is nehezeére esik, átmenetileg az irodalmi munkára képtelenné válik. A tériszonyból „írásiszony” alakul ki nála. Mindenekelőtt akkor fogja el a rosszullet (szédülés, heves szívdobogás, verejtékezés), amikor a nyilvánosságának készülő íráshoz lát hozzá.

A Jelenkortól kapott felkérést, hogy Endre Károlyról írjon egy összefoglaló tanulmányt – elsősorban széteső idegállapota, az élet apró-cseprő dolgai közötti szétforgácsolódása miatt – 1962–63-ban egy év alatt sem tudja teljesíteni. Több megbízatást kénytelen elhárítani. Így az Endre Károly portrét a Jelenkor számára – a levertség, az elesettség, a hiábavalóság és a céltalanság rátörő érzése következtében²⁴ – nem tudja befejezni, a Franyó Zoltánt bemutató írást kénytelen visszautasítani, több felkérésre más szerzőket igyekszik találni. Helyzetét nehezíti alvászavara is, az álmatlan éjszakák után délutánig – saját bevallása szerint – lényegében munkaképtelen, és így estig már alig marad ideje a munkára. Tovább tetézi bajait, egyrészt az, hogy ezekben az években nagy reménye-

16 Lovász Pál 1961. május 17-i levele Endre Károlynak – a Lovász család tulajdona

17 Lovász Pál 1960. február 16-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

18 A levelezés anyaga megtalálható a Lovász család tulajdonában, valamint a Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága Történelmi Osztálya által kezelt Lovász hagyatékban.

19 Uo.

20 Uo.

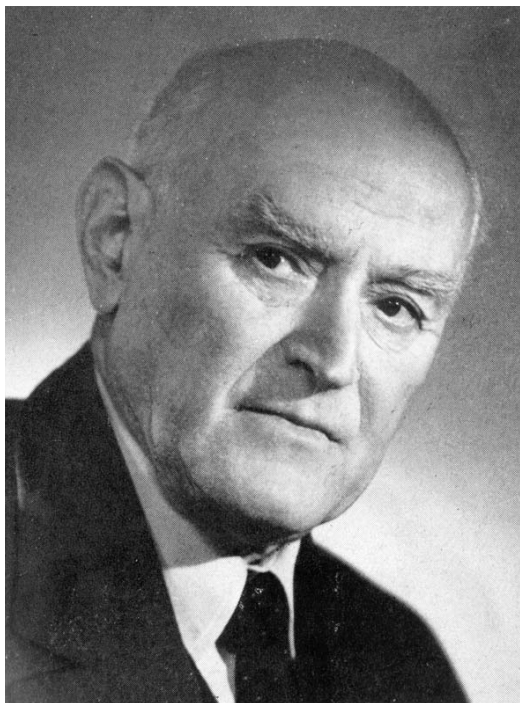
21 Lovász Pál 1962. július 6-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

22 Lovász Pál 1963. március 10-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

23 Uo.

ket fűzött gyermekverseinek megjelenéséhez, ám az a biztosnak tűnő ígéretek ellenére is elmarad, kéziratái pedig elvesznek a Móra Kiadónál; másrészt pedig az, hogy az 1963 elejétől havonta megjelenő *Jelenkortől* felkérést kap: gyakrabban jelentkezzen írásaival a folyóiratban, ám ennek – a fent említettek következtében – nem tud eleget tenni.

Ilyen körülmények közepette tovább kíséri őt a depresszió, a lelki válság. „Lelkileg még mindig beteg vagyok. – írja 1963 végén Endre Károlynak. – Úgy érzem, egyre szürkül, hideg körülöttem a világ, a célok értelmüket veszítik, és elkerülhetetlenül itt van a biológiai végső szakasz”.²⁵ Több levelében utal az önzés antiszociális formáira, a lapoknak a szerkesztők általi kisajátítására, a törtetés szimp-tómáira (nem a fiataloknál, hanem inkább az idősebb nemzedékbelieknél), a budapesti jó személyi kapcsolatok „kiépítésére” való hiábavaló törekvésekre.²⁶ A pécsi irodalmi életben tapasztalható visszas jelenségekre, arra, hogy legszűkebb körein kívül „az önzés, a kíméletlenség, kérlelhetetlenség cselekedeteit” látja. „Elképesztő, mi folyik irodalmi téren is. Egyre jobban fázom az írói találkozókra való részvételtől, mert az egymásra acsarkodó emberek gyülekezetét látom” – fogalmazza meg (nevek említése nélkül) rossz irodalmi közérzetének egyik okát Temesváron élő költőtársának.²⁷ Mindebben lényegében a későbbiekben sem történik változás. Másfél évvel később is hasonló a közérzete, gyengének érzi magát, tele van félelmekkel, hónapokon át nem születik egyetlen verse sem, a Pákolitz Istvántól 1964 novemberében kapott felkérésnek, hogy állítsa össze válogatott verseinek kötetét, négy hónap alatt csak a negyedével készül el.²⁸

Endre Károly

Endre – főként a hatvanas évek első felében született leveleinek tanúsága szerint – egyre nagyobb meggyőződéssel vallja: bizakodást, hitet akar önteni Lovászba, ha már ezt nem teheti meg személyesen, szóval, baráti öleléssel, akkor megkísérli levélben. Teszi ezt akkor, amikor nemrég maga is megtapasztalt hasonló helyzeteket, amikor hasonló problémákkal neki is szembesülnie kellett, amikor éveken át halasztgatták a *Görzi elégiák* kiadását, amikor évekig úgy rágta őt ez a megoldatlan probléma, mint fát a szű, és amikor a sok magába fojtott izgalom hatására a patkóbélben komoly fekélye alakult ki, és állandó idegfeszültséget is gyógyíttatnia kellett. Ám ahogyan ő maga vallotta: „a Jóisten engem Jób természetével áldott meg s a fizikai kellemtelenségek és bajok mellett alkotó kedélyemet érintetlennek érzem”.²⁹ Ezért volt képes Lovász számára több száz kilométerről is biztatást és erőt sugározni. Ezért tudta Lovász helyzetébe képzelni önmagát. Ezért várta egy életen át a vele

való személyes találkozást, azt, hogy „elérkezik tehát az idő, mikor színről-színre megláthatlak, kedves Pali, külsőleg is oly pontosan, ahogyan belsőleg már régen látalak”.³⁰ Ezért gondolhatta úgy, hogy ez nagy beteljesülés lesz az életében. És végezetül ezért volt képes meggyőzően és hitelesen megnyugtani őt: ne eméssze magát például a róla szóló írás elmaradása miatt, hiszen számára „ezerszer többet jelentenek azok a reflexiók, amelyekkel verseimet leveleidben eddig kísérted és féltő szeretettel őrzöm egy külön iratcsomóban. Bardócz Árpád és a Te leveleid ezerszer többet érnek nékem bármely nyilvánosságra hozott írásnál” – írja bölcs nagyvonalúsággal és szeretettel.³¹

24 Lovász Pál 1963. március 10-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

25 Lovász Pál 1963. november 26-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

26 Lovász Pál 1962. május 2-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona. Lovász méltánytalannak tartja, hogy miközben több verset kértek tőle a Kossuth Rádió 1962. április 2-i irodalmi műsorához, csak egy hangzott el belőlük, továbbá azt is, hogy a műsorban az egyik megnyilatkozó azt mondta: „Pécsett az irodalmi élet tulajdonképpen 1941-ben kezdődött”. Lovász igazságérzetét ez joggal sérti, hiszen a Janus Pannonius Társaság éppen egy évtizeddel korábban kezdte meg a munkáját.

27 Lovász Pál 1963. november 7-i levele Endre Károlynak (másolat) – a

Lovász család tulajdona. Példaként Weöres Sándor jubileumi *Jelenkor* estjét említi, amelyen a szigligeti alkotóházból érkező költőt, aki ott-hon felejtette kéziratát, a barátai „beugrasztják”, hogy egy hirtelen előkerített könyvből – a „lebecsültnek” érzett hallgatóság nagy csatlódására – a húszéves korában írt gyermekverseit olvassa fel.

28 Lovász Pál 1965. február 6-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

29 Endre Károly 1961. április 29-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

30 Endre Károly 1962. június 19-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

31 Endre Károly 1963. március 15-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

Rámutat arra is, hogy bár mindketten olyan művészek, akik mélyesen sztoikusok, és akiknek nem kívül van a súlypontjuk, hanem belül, de azért kiküszöbölhetik a világban tapasztalható kicsinyes törtétesek hatását, ha nem engedik hatni a kedélyvilágukra. Megírja, nemcsak Lovással esett meg, hogy eltűnt a kész kézírata, hanem mással is előfordult már hasonló, az ő könyve például háromévi gáncsoskodás után juthatott csak nyomdafestékhez, mert addig le volt tiltva a kiadása.³² Endre jól tudja, az egészségében leromlott, kimerült Lovásznak óvakodnia kell a káros külső hatásoktól, nagy szüksége van a baráti biztatásra, a figyelmeztetésre, hogy ne csak a negatívumokra figyeljen, ne csak a testi kínokra, a fenyegető veszélyekre, a szorongásokra, hanem „az odafönről érkező töméntelen kegyelemre”, az így elérhető lelki épségre és higiéniára is. Bölcs szentenciákkal látja el barátját, például azzal, hogy az élet titka az alkalmazkodás, azaz a bajainak adekvát életmód/életvitel kialakítása, vagy azzal, hogy a Gondviselésbe vetett bizalom a hit alapja, vagy azzal, hogy nem a külvilág tökéletlensége a mértéke az életnek, hanem a saját lelkiismeret szava. És mindezekhez gyakorlati tanácsokat is ad bőszéggel.³³

A gyötrő álmatlansággal, Lovásznak az eddig elértekkel kapcsolatban megfogalmazódó kínzó kételyeivel szemben Endre – Lovász önmagába vetett hitét erősítő – költészetének művészi értékeit állítja szembe. „Ha írtunk, csak egy kis rést nyitottunk magunkba, de ezen át egészen látszottunk. Egy sor, egy szó elég! Oly sor, oly szó, amelyet így még nem írtak le. Egy sor, egy szó, mely megragad és örök életet él. S ebben a Te költészeted bővelkedik, miniatűr táj- és emberképeid felejthetetlen művészi medalionok, erőteljesek, kifejezők, szépek, élők, lélegzők, dimenziójuk van, elmélyedően plasztikusak, Ady szavaival élve: bőveek. Minden versedben nyílnak ilyen mélyreható, intenzitásukban, szépségükben felülmúlhatatlan látószögek, a végtelen gyengédség érintő pontjai. Kifejezésük olyan, hogy tovább rezg bennük a meglendített hangvilla”.³⁴ Végezetül azt hangsúlyozza, hogy ne zavarja, ha „a mai tumultuózus, licitáló, látványoskodó parti-bereknezdedék hangossága” elnyomja költészetének finom hangját, a lényeg az, hogy az a magyar nyelvben, a magyar irodalomban tovább él. És a legfontosabb jó tanács: el kell hessegetni az alkotói becsvágyat, annyit kitűzni, amennyit a fizikum lehetővé tesz, alkalmazkodni az élet nagy törvényéhez, elfogadni, ami osztályrészünkül jutott, és akkor elérhető a harmónia, a benső egyensúly – küldi lélekerősítő gyógyszerként (egyidejűleg a saját vívódásairól is szá-

mot adva) a hetvenéves, hasonló gondokkal küzdő, ám mégis optimista Endre Károly. A temesvári költőtárs nemcsak igaz barát, bölcs tanácsadónak, hanem valósággal pszichiátriai ismeretekkel felvértezett szakembernek, pszichoterapeutának mutatkozott meg ezekben a levelekben. Levelei hozzájárultak ahhoz, hogy Lovász állapota fokozatosan javult, majd fel is épült betegségéből.

A megszelídült fájdalmak lassan kincsekké válhatnak

A hatvanas évek első felében tehát vigaszt és megnyugvást Lovász számára a szülőföldjével való kapcsolata, különösen az Endre Károllyal folytatott, a kölcsönös megbecsülésről és szeretetről tanúskodó levelezésük; az elektromérnökként dolgozó fia, István szépen induló pályája, szakmai sikerei; valamint unokájának, Gyurikának 1963-ban történt születése jelentenek. Utóbbi nemcsak nagy öröm számára, hanem a gyermeki fejlődés és lelki megnyilvánulás csodáival is megajándékozza. „Rabja lettem. Figyeltem tetteit, magatartását, figyeltem szókísérleteit, és bámulatba ejtett az a sokoldalúság, lelemény, amellyel egy ilyen nyolc hónapos kis lény a maga érzelmvilágát, hangulatát kifejezi, és óhajait, célját hiánytalanul eléri. Ne érts félre – írja barátjának –, nem csodagyereket láttam benne, nem is valamilyen különösen okos emberpalántát, hanem az élet megújulásának azt a csodáját, amely a szemlélő számára... alig felfogható látványokat mutogat”.³⁵ Erről számos későbbi levelében is rendszeresen beszámol barátainak, gyakran élete egyetlen örömforrásának nevezve a kis jövevényt.

Lovász számos tervet dédelget magában, szeretne hozzájárulni ahhoz, hogy a környező országok szellemi értékei kicserélődjenek egymással, hogy akadálytalanul a jóságra és a szépségre sóvárgó emberek kezébe kerülhesenek az olyan életművek, mint például Endre Károlyé, kinek *Görzi elégiák* című alkotását a magyar irodalom csúcsteljesítményei közé sorolja. Endre Károly 70. születésnapján azzal a reménnyel köszönti barátját, hogy ezt a tiszta költészetet végre felismerik Magyarországon, összegyűjtik és kiadják, költőjükkel érdemben foglalkoznak. Endre pedig arról ír, ha ő Magyarországon lehetne, akkor hogyan segítené Lovász érvényesülését. „Ébreszteném az elsüketült füleket és kinyitnám a szemeket, hogy abban a babiloni forgatagban, ahol az önimádók hada harsog, meghallják és megértsék az igazi Orpheus szavát és szívverését”.³⁶ Azét az igazi Orpheusét, akinek szava –

32 Uo.

33 Endre Károly 1963. november 15-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

34 Uo.

35 Lovász Pál 1964. február 18-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

36 Endre Károly 1966. május 25-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

Endre szerint – „szubtilisabb Tóth Árpádénál, egyenleesebb és harmonikusabb még a szomorúságában is, vagy megnyugvó, bölcs kontemplációjában is, mint Théophil Gautier remekei, melyek sohasem rezegnek el”.³⁷ Endre évek óta (az idézett levelében is) biztatja Lovászt, hogy állítson össze egy válogatást a verseiből, egy gyűjteményes kötetet, amelynek kiadásával megpróbálkozhatnának akár Temesváron is. Lovász azonban lassan halad a munkával, csak toldozgatja-foldozgatja, böngészgeti és csiszolgatja a kéziratait. Idehaza Csányi László, a szekszárdi napilap szerkesztője – aki rendszeresen közli a verseit – szintén arra ösztönzi, hogy miután megújulóban van a költészete, használja ki ezt a helyzetet. Ám ekkor valójában nem születnek új versei, csak a régieket „alakíttatja”, továbbá unokájáról készít feljegyzéseket, lélektani naplót vezet a kisgyermekről.³⁸

Az ötvenes évek végétől Endre Károllyal való kapcsolata – akit nagyra becsül, mint költőt, és aki mély tiszteletet ébreszt mindenkor benne, mint ember – elkíséri élete végéig. „Poéta életem legszebb emlékei Hozzá kapcsolódnak, és fénylőnek látom azt a temesvári időszakot, amikor a Te bátorításodra első verseimmel az emberek színe előtt meg mertem jelenni” – fogalmaz szinte gyermeki rajongással levelében.³⁹ Együtt indult a pályájuk az 1910–1920-as évek fordulóján, Temesváron. Barátja és költőtársa azóta kiteljesedett munkásságát Lovász igen nagyra értékeli, amely az évtizedek során szerinte „a magyar lírában egyedülállóan tiszta, egyszerű és magasztosan bölcs” lírává nemesedett.⁴⁰ Vele osztja meg legbizalmasabb információit, legszemélyesebb ügyeit, gondját-baját, így többek között a pécsi irodalmi viszonyokról kialakult kritikus véleményét.⁴¹ Neki írja meg felesége és önmaga változó egészségi állapotát, István fia válásba torkolló, szerencsétlen házasságának történéseit és a szeretett unoka, Gyurika „ elvesztése” okozta lelki szenvedést is.⁴² Folyamatosan tőle kap megértő szavakat, lelki vigaszt, bátorítást és erőt emberi és alkotói nehézségeinek enyhítéséhez, gyakori krízisállapotából való kilábalá-

sához 1966-tól közbenjár Szederkényi Ervinnél, a Jelenkor főszerkesztőjénél, hogy jelenjen meg elemző írás – esetleg Angyal Endre tollából – Endre Károly költészetéről.⁴³ Örömmel tudósítja barátját arról, hogy szülőfalujából, Bácsföldvárról, amely „azóta idegen ország részévé vált”, diákok írtak neki levelet. Ez örvendetes jele annak, hogy „a lelkek, emberek, népek közelebb kerültek egymáshoz, s az enyhülés légkörében erőszak nélkül is megoldódhatnak a problémák” – írja a meghatottságból fakadó túlzott optimizmussal Lovász.⁴⁴ Második kötetével, az 1942-ben megjelent *Vándorúttal* meg szeretné ajándékozni Endrét, ám a korabeli viszonyok, az adminisztratív szabályok ezt nem teszik lehetővé számára.⁴⁵ A Jelenkor 1966. júniusi számát (melyben megjelent Angyal Endrének Endre Károlyról szóló írása) kétszer kénytelen Lovász postázni, mert az első küldemény „elveszik”.

Romániában sem jobbák a viszonyok, mint idehaza. Sőt. Endre a magyarországi lapok beszerzésének nehézségeiről, a folyóirat-források szűküléséről ír, arról, hogy a magyarországi lapokat a hatvanas évek végén már nem rendelheti meg,⁴⁶ az elő nem fizetett lapokat elkobozzák, előfizetni pedig (például a Kortársra, az Új Írásra, az ÉS-re) a kultúrctere szűkössége következtében nem tud, mert a Temesváron engedélyezett 3-5 példány már rég foglalt.⁴⁷ Így – konkrét tájékozódás hiányában – pedig a magyarországi kulturális, irodalmi folyamatok és annak szereplői nem ismerhetők meg és nem ítéltetők meg reálisan. A Magyarországról elküldött könyvek sorra elvesznek a postán. 1966-ban a Lovász által feladott Jelenkor két példánya – reklamáció eredményeként – öt-hathónapos késéssel érkezik csak meg Endre számára.⁴⁸ És tornyosulnak a gátak az eszmék, a gondolatok áramlása előtt is, éberem működik a cenzúra. Endre nem meri a szonettjeit postázni Lovásznak, „mert itt kézirat nem juthat át semmilyen formában túlra. Múltkori válaszd is visszaragasztott boríték alatt jött meg, ami rendkívül lehangolt” – írja 1965-ben.⁴⁹ A világ-egész és a romániai

37 Uo.

38 Lovász Pál 1968. augusztus 17-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

39 Lovász Pál 1972. augusztus 7-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

40 Lovász Pál 1973. március 26-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

41 Lovász Pál 1968. december 23-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona. Ebben Angyal Endrével kapcsolatban, aki Debrecenből tért haza Pécsre, és aki Endre Károlyról készült tanulmányt írni a Jelenkorban, fogalmazza meg a következőket: „Most mást talált itt, mint amit várt, s ez nagyon elkészeríti. De nemcsak ő, hanem mások is úgy érzik, hogy ridegséggel, értetlenséggel állnak szemben; a lendületet, lelkeséget mintha valamilyen láthatatlan kéz fogná vissza”.

42 A bíróság a gyermeket az anyának ítélte, a nagyszülők csak ritkán láthatták a tőlük távol, édesanyjával Galyatetőn élő gyermeket. Lovász Pál 1971. október 12-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

43 Lovász Pál 1966. január 6-i levele Szederkényi Ervinnek, Lovász Pál 1966. február 9-i levele Angyal Endrének, Lovász Pál 1968. december 23-i levele Endre Károlynak (másolatok) – a Lovász család tulajdona

44 Lovász Pál 1966. július 12-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

45 A Magyar Nemzeti Bank előzetes engedélyt csak az 1944 után megjelent könyvek számára adott. – Lovász Pál 1966. augusztus 8-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

46 Endre Károly 1968. január 11-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

47 Endre Károly 1970. április 10-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

48 Endre Károly 1966. december 31-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

49 Endre Károly 1965. június 23-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

viszonyok nem segítik a kulturális kapcsolatokat, a szellemi vérkeringést, a nagy álmok valóra váltását, az alkotói tervek megvalósítását, még a születő új munkáikról történő véleménycserét sem. Ellenkezőleg. „Valahogy a mai világ a profanizáló kamera és a konfencionáló és montáló zeneordítás világa, inkább vásár, mintsem szentély – írja találóaan Endre, majd így folytatja: kipottyant belőle a csend s valahol a világűrben szatelizál. Éjszakánként birkózom csak a nagy művek gondolataival, nem tudok miattuk aludni, fűtenek – s aztán jön a nappali világosság, rostokolás apró beszerzések után, az uniformizált nyugdíjas életvitel és a sok törpe – írói mivoltból származó – elkötelezettség, nappal az ember nem jut önmagához” – szól a kendőzetlenül őszinte vallomás.⁵⁰ Mögötte azért ott a felismerés és a Lovásznak szóló intelem és figyelmeztetés is: ha a lélek erős tud maradni, akkor nem tragikus, hanem semleges és természetes lehet számukra még a tragikusnak látszó jövő is. És a testi leépülés is, a betegség és a többi „legfeljebb egy kis üzemzavar, elviselhető bántalomborogatás, kipihenhető bukdácsolás”.⁵¹ Lovász megosztja Endrével a hazai irodalompolitika gyakorlatáról szerzett tapasztalatait, többek közt megírja, szerinte mi Endre művei magyarországi megjelenése elhúzódsának fő oka: „elsősorban azt vizsgálják, hogy a mű intenciójával szolgálni akarja-e a társadalmi feladatok közvetlen megoldását”.⁵²

Lovász örül barátja romániai és magyarországi sikereinek, például az Igaz Szó 1968. júliusi számában Bodor Pál által közölt köszöntőnek, amit Endre elküld számára Pécsre.⁵³ Több levelében beszámol Lovásznak a 70. születésnapjára szóló köszöntéséről. Például arról, hogy „nyakra-főre ünnepelték idehaza és országosan”, és, hogy mennyire „nem volt ínyére a rivalda fényben fürödni”.⁵⁴ Tájékoztatja arról is, hogy milyen végtelenül melegen írt róla több alkalommal a helyi magyar és a helyi román sajtó, Franyó Zoltán az *Előrében* köszöntötte írásával, a romániai összes német és szerb lap is fotóval kísért tanulmányt közölt róla az évforduló alkalmából, melyről a román rádió is megemlékezett. És bár idehaza is felébredt egyesek lelkiismerete, ám a magyarországi értékelés igen szerényre sikeredett – panaszojja barátjának –, mindenekelőtt a Kortársban

közölt méltatás alapján.⁵⁵ Néhány hónappal később pedig már arról számolhat be barátjának, hogy az Államtanács legmagasabb kitüntetésében (a Kulturális érdemrend első osztályú ordója) részesült, amelyet fényes ünnepség keretében személyesen az államfő adott át számára, és az országos szeretet-megnyilvánulás részeként huszonnégy kolozsvári író meghatóan meleg levélben köszöntette őt ebből az alkalomból.⁵⁶ Az ünneplések regisztrálása után azért hozzátesszi: a nyugodt munkához ezek persze nem közelebb hozták őt, hanem eltávolították tőle. Kevés volt verseinek érdemi elemzése is, miközben túl sok volt a személyével való foglalkozás.⁵⁷ Endre ez alkalommal sem mulasztja el a reagálást Lovász panasz-szavaira, hangsúlyozva, hogy nem szabad hagyni magunkat martalékul esni a szomorúságnak. Hiszen a megszelídült fájdalmak lassan kincsekké válhatnak, életünk örök kísérőivé, amelyek egy idő után már nem terhet jelentenek, hanem széppé válnak, akár versekké is szublimálódhatnak.

Lovászt örömmel és büszkeséggel töltik el barátja sikerei, kitüntetését az „egymásra találás útjának keresésében reményt keltőnek” minősíti, és pozitívan értékeli, hogy az elmúlt évtizedek bizonytalanságában nem veszték el olyan jelentős értékek, mint Bartalis János, Olosz Lajos, Kemény János és költészetük.⁵⁸ Megelégedettséggel ír Endrének élete apró örömeiről, például arról, hogy egy iskola irodalmi szakkörének tagjai keresték fel, hogy egy Jelenkor esten Kézdi György színművész milyen tökéletes átéléssel adta elő a versét, vagy mennyire örült Bori Imre látogatásának Újvidékről. Ugyanakkor nem hallgathatja el azt sem, hogy az itteni „jóakarók, jóbarátok” úgy bántak el a válogatott versei és a gyermekversei kéziratával, hogy a pesti kiadónál – ígéretük ellenére – egy szót sem szóltak az érdekében, miközben a saját kéziratukat beerőszakolták az övé helyébe.⁵⁹

Lovász többnyire elfogadja barátja tanácsait, stimulálják őt hol enyhe, hol kemény dorgálásai, valóságos lelki „karbantartást” jelentenek, hitet, erőt, önbizalmat adnak számára Endre parainézis-jellegű útmutatásai. Például arra való figyelmeztetése, hogy a betegségek csak az élet egyik felét rágcsálják, az anyag, a váz oldalát, ám a fontosabb rész a lélek, ezt kell karbantartani,

50 Endre Károly 1970. április 20-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

51 Uo.

52 Lovász Pál 1969. január 30-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

53 Endre Károly 1968. augusztus 15-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

54 Endre Károly 1968. június 29-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

55 Endre Károly 1968. augusztus 15-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

56 Endre Károly 1968. november 22-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

57 Endre Károly 1969-es (datálatlan, a postabélyegző szerint valószínűleg május) levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

58 Lovász Pál 1968. december 23-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

59 Uo.

ennek kell erősnek maradnia. És „akár még a betegágyon is boldogan lehet meditálni” – írja neki a 77 évesen is örök-optimista Endre Károly.⁶⁰ Több alkalommal is érdeklődik Lovász kéziratának sorsáról, figyelmezteti: nem szabad azokkal szemben közömbösnek maradni.⁶¹ Biztatja Lovászt a válogatott kötet összeállítására. Nagyon szeretné megismerni Lovász kötetben nem szereplő verseit. „Költészeted maradéktalan épségben, finomságában él bennem két köteted birtokában s néhány kéziratod kiegészítésében, s vágyódom az után, hogy egész életműved kommentátora lehessenek” – írja 1968-ban.⁶² Ígéri: kezdeményezné Romániában, hogy csereegyezmény keretében átvegyenek belőle.⁶³ Később azt is felveti: szívesen írna előszót Lovász összes verseihez.⁶⁴ Mindezek azonban csak korlátozott mértékben oldják Lovász gyakori aggodalmaskodását, érzékenykedését, aminek következtében a publikációra és a szereplésre vonatkozó felkéréseket többnyire elhárítja, néha ad csak be például a Jelenkorhoz kéziratot, nehogy „csalódást, visszásságot” okozzon.

A kettős kötődésről, az irodalmi kapcsolatokról és a szeretetről

Mindkettejüket intenzíven foglalkoztatja az utódállamokkal való irodalmi kapcsolatok alakulásának kérdése. Endre bírálja a Magyar Írószövetség álláspontját, amely szerint az utódállamokban élő magyar íróknak kettős kötelezettsége van. Ezzel a kinyilatkoztatással nem ért egyet, mert szerinte „az irodalmi működésnek nincsenek megszabott ország-szférái, a magyar író akárhol él, ha magyarul ír, az egyetlen és egyedüli magyar szépírásközösségnek, a magyar irodalomnak dolgozik. Tehát nem lehet jánusarca [sic!], hogy az egyikkel Románia, a másikkal Magyarország felé nézzen”.⁶⁵ Endre úgy látja, hogy meg kellene fordítani a kérdést, és a magyarság kompakt tömegeit, az olvasók százazreit kellene hozzájuttatni minden érdemes magyar íráshoz, könyvhöz, ami mindenekelőtt nem az írók, hanem a folyóiratok, a kereskedők, a könyvtérjesztők feladata. Fontos lenne, hogy a magyarországi olvasók kezébe kerülhessenek az utódállamokban szü-

lő jelentős irodalmi teljesítmények. Ekkor szerves egésszé kovácsolódhatna össze az egész magyar irodalom java. Az ezt gátló korlátokat (például a papírkvótát) pedig le kell dönteni, és akkor nem kell majd „hermetikus elzártságban fulladoznia az élő magyar íróknak” – vázolja fel programját a Temesváron élő költő.⁶⁶

Lovász mélységesen egyetért Endre álláspontjával, miszerint a magyar író, akárhol él, ha magyarul ír, a magyar irodalomnak dolgozik. Válaszlevelében megismétli: „Az íróknak nem lehet, ne legyen Janus-arca! Én is úgy látom, hogy ne az írókra hárítsák a probléma megoldását, hanem a hivatalos szerveknek kell megkeresniük az utakat, amelyekben az utódállamok irodalmi értékei Magyarországra és minden magyar nyelvterületre eljutnak. Nem tudom megmagyarázni egyes köröknek mai nagy értetlenségét. Amikor itt Pécsen is többször felvettem az odaírt értékeknek intenzívebb figyelmét és üdvözlését, valamilyen óvatos tartózkodást, bizonytalankodást láttam. Propozícióim negatívummal végződtek” – írja saját tapasztalataira hivatkozva, sajnálkozással és kritikával Lovász.⁶⁷

A továbbiakban is megküldik egymásnak verseiket, a róluk szóló különböző méltatásokat (Lovász például Harcos Ottónak *Az angyali költő*, Endre Pongrácz P. Mária *Tisztelgő sorok Endre Károly születésnapjára* című írását), és egyre szorosabban köti őket egymáshoz a lelki és poétikai rokonság, a költői tisztaságukkal való prófétai küzdelem a kor tragikumával szemben. Ahogyan Endre Károly írja Lovásznak: „magasrendű etikumoddal harcolsz abban a világban, mely épp az etikum fegyvertárát tette félre, mert nem hisz benne és lemond az emberről. Még akkor is, ha folyton azt hangoztatja. Ambivalens lelkialkatunk nem azt jelenti, hogy épp a mai tragikus korban nem kell prófétailag küzdenünk tisztaságunkkal... Mai verseimben én is ilyenfajta hangsúlyra törekszem s ezért tartalak nemcsak lelkileg, hanem költészetileg is, oly közel álló rokonomnak”.⁶⁸

Endre meleg hangú levélben köszönti Lovászt 75. születésnapján. Szülőfaluja, Bácsföldvár ragaszkodása és az órá való büszkesége a legtöbb, amit költő elérhet – írja barátjának, majd így folytatja: „És dunántúli örhegyed pozíciója, Vörösmarty, Berzsenyi, Illyés Gyula és más kiválóságok szülőföldje, nagy elvégzett feladatért

60 Endre Károly 1970. április 20-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

61 Endre Károly 1968. június 29-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

62 Endre Károly 1968. március 8-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

63 Endre Károly 1968. november 22-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona. Endre azért ilyen optimista ebben a kérdésben, mert az ő kötetei így kerültek át 1000-1000 példányban Magyarországra.

64 Endre Károly 1970. április 20-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

65 Endre Károly 1969. június 26-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

66 Uo.

67 Lovász Pál 1970. január 7-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

68 Endre Károly 1970. december 26-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona.

lehet hálás Néked, aki jelenkorunkban megteremtette az ottani irodalmi feléledés újabb szakaszát”.⁶⁹ Jelzi számára: egy temesvári tanárnő szakdolgozata alapján – amely Endre Károly, illetve vele kapcsolatban Bardócz Árpád, Méliusz és Lovász költészetével is foglalkozik – nevük már irodalomtörténetileg is véglegesen összekapcsolódott egymással.⁷⁰ Örömmel hallja a hírt, hogy Lovász válogatott kötete összeállításán dolgozik, nagyon várja, hogy a kötet megjelenjen. „Tudom, hogy odafönn nagy a vásár, de azt is tudom, hogy a nemes óborokat is számon tartják és megbecsülik. Te a badacsonyi gazdag szüret terméséhez tartozol, aki mindenkor érlelt értéket adott a hazának. A Dunántúl mégiscsak klasszikus magva az egyetemes magyar irodalomnak s annak hajtása vagy Te is. Teremtsd meg tehát mielőbb a szükséges kapcsolatokat és láttasd Magad s hass el hozzánk távolabbi végekhez is...” – szól az ösztönző biztatás Temesvárról a nyolcvanesztendő Endrétől.⁷¹ Endre ekkor egyre többször jelenik meg a Rónay György által szerkesztett Vigíliában, és úgy érzi, hogy „most már a „Vigília csoportjához tartozik”. Falu Tamás, Jékely Zoltán és a saját neve mellett viszont itt szeretné látni már Lovászt is.⁷² Lovász azonban ekkor már erőtlennek érzi magát, meglazultak kapcsolatai a Jelenkorral, a Janus Pannonius Társaság iratanyagát rendező a Janus Pannonius Múzeum számára, és Surányi Miklós hamvainak Budapestről Pécsre szállításával, díszsírhelyre kerülésének megvalósításával van elfoglalva.⁷³

Levelezésük a hetvenes években a korábbiakhoz képest megritkul, amit nem a lelkiek gyengülése, hanem mindenekelőtt a külső körülmények (például Lovász igen rossz lelkiállapota, fia válása, unokájuknak az anyához kerülése, Endre feleségének betegsége stb.) okoznak. Sőt, Lovász a következőket írja barátjának: „a személyed iránt ifjúkorom kezdete óta érzett baráti szeretetem az esztendők múlásával csak mindinkább elmélyül. Poéta-életem legkedvesebb emlékei Hozzád kapcsolódnak, és fénylőnek látom azt a temesvári időszakot, amikor a Te bátorításodra első verseimmel az emberek színe előtt meg mertem jelenni”.⁷⁴ Endre öregkori verse-

inek hatására, amelyek alaphangulata nem a melankólia, hanem ezek az őszikéi a kései életöröm felvillanásának megnyilvánulásai,⁷⁵ gondolatban egyre többet jár a csodás városban, képzeletben bolyong annak utcáin, terein, szépséges parkjaiban, és látja a rokonok, barátok felejtethetetlen arcát, hallja a hangjukat. Fájdalom tölti el ugyanakkor amiatt, hogy Endre lírájának a méltó hazai bemutatására erőtlennek bizonyult az évek során.

Ismét ír verseket, amelyek néha megjelennek a Jelenkorban, a Dunántúli Naplóban, gyakrabban a szekszárdi napilapban, ám újra kibontakozóban lévő alkotókedvét visszafogja, hogy 1973 októberében – a pécsi lakás renoválása, felújítása miatt – Pestre kényszerül. Az otthoni megpróbáltatások feleségét, Dodó asszonyt beteggé teszik, magas vérnyomása, aritmiája, megemelkedett pulzusa következtében kórházba kerül. A fia magánéletének problémái, unokájának a családtól való elszakítása és feleségének betegsége Lovászt is megviselik.⁷⁶ Bizakodással tölti el viszont István második házassága, új menyének, Juditkának a kedvessége, és az a tény, hogy új menyje velük fog lakni Pécsen, miután a bíróság férje pesti lakásának végleges elhagyására ítélte.⁷⁷ Említett gondjai megakadályozzák abban, hogy verseiből válogasson, hogy – Endre Károly ösztönzésére⁷⁸ – felkeresse velük Rónay Györgyöt a Vigília szerkesztőségében.

Közben irodalmi kérdésekről is véleményt cserél egymással a két jó barát. Vas István, Benjámín László, Garai Gábor, Illyés Gyula és más kortárs költőkről, és a modern, a Lovász által „talányosnak” nevezett⁷⁹ költészetéről egyaránt. De mindenekelőtt a „költészet szentje”, azaz Weöres Sándor foglalkoztatja őket, elsősorban Lovászt, aki Endre figyelmét felhívja és ráirányítja Weöres költészetére, és aki őt az egyik legkiválóbb, legeredetibb hangú költőnek tartja, hiszen „lírájában a világegyetemet fogja át humánumával”.⁸⁰ Ugyanakkor foglalkoztatják őket a Weöres-vers befogadásának, megértésének nehézségei is. Endre ezzel kapcsolatban meglehetősen karakteresen fogalmaz, amikor megállapítja, hogy „Weöres Sándor mostanában kicsit furcsán

69 Endre Károly 1971. június 24-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

70 Uo.

71 Endre Károly 1973. január 29-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

72 Endre Károly 1973. december 28-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

73 Lovász Pál 1973. március 26-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

74 Lovász Pál 1972. augusztus 7-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

75 „Lelki ellenállás a versek eredete és megnyilvánulása az öregség keresztjének súlyával szemben és amolyan felvillanása az kései életörömmel. Ez volna talán különlegessége is, nem a melankólia, ami

a korra általánosságban jellemző, hanem a hála az eddig kapottakért” – írja az Őszutó versei című kötet versiről szerzőjük. Endre Károly 1972. június 25-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

76 Lovász Pál 1974. január 28-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

77 Lovász Pál 1974. július 19-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

78 Endre Károly 1974. április 21-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

79 Lovász Pál 1965. augusztus 10-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

80 Lovász Pál 1964. február 18-i levele Endre Károlynak – a Lovász család tulajdona

kóklerkedik. A vers mégsem keresztretjéveny”.⁸¹ Lovász viszont, aki korábban maga is hasonló fenntartásokat fogalmazott meg ezzel kapcsolatban, most már egyértelműen Weöres mellé áll. „Diák kora óta szeretem, bámulom az ő költészetét. Életművét világviszonylatban csúcson állónak tartom. Való az, hogy egyes munkái talány elé állítják az embert. De ő nem pózol. Lényege a játék. A világmindenség az ő otthonos játszótérre” – válaszolja barátjának.⁸²

1975 levélváltásuk utolsó éve. A 82. évében járó Endre Károly Lovász pesti hónapjairól, válogatott kötetének sorsáról, a felújított lakásba történt visszatéréséről érdeklődik, beszámol a temesvári kiadónál megjelenő verseskötetnek tervéről, majd megfogalmazza, milyen nagy érték a megbecsülés, a szeretet. „Oly nagy szeretet vesz körül,

amiből magam is szeretnék kicsit részesedni, s ami úgy hozzám tartozik már, mint saját ünnepeim” – írja az érték-felfogásuk, erkölcsi tartásuk alapján összeforrt, csaknem eggyé vált érzelmeik, gondolataik alapján a 79. évében járó Lovász Pálnak Endre Károly. Elválaszthatatlanságukat tanúsító szavait ekkor már több mint fél évszázad barátsága hitelesíti, amely nemcsak két ember, két költő példaadó kapcsolata volt, hanem az Erdély és Magyarország között a legzordabb történelmi időkben is létező szellemi hid egyik fontos pillérét jelentette.

81 Endre Károly 1973. december 28-i levele Lovász Pálnak – a Lovász család tulajdona

82 Lovász Pál 1974. január 28-i levele Endre Károlynak (másolat) – a Lovász család tulajdona

A 34. Kárpát-medencei Középiskolás Irodalmi Pályázat és Tábor (2011. április 19–22., Sárvár) díjazottjai:

VERS KATEGÓRIA

Arany oklevél:

APÓH ZSÓFIA (ELTE Radnóti Miklós Gyakorló Gimnáziuma, Budapest)

Ezüst oklevél:

KEMÉNY LILI (ELTE Radnóti Miklós Gyakorló Gimnáziuma, Budapest)

MIKLYA-LUZSÁNYI ESZTER (Katona József Gimnázium, Kecskemét)

Bronz oklevél:

MAKK FLÓRA (Ciszterci rend Nagy Lajos Gimnáziuma, Pécs)

RÁLIK ALEXANDRA (Táncsics Mihály Gimnázium, Orosháza)

Dicséret:

BORSAI SZANDRA (József Attila Gimnázium, Monor)

GÖMÖRI ESZTER (Mohol, Délvidék)

LUKÁCS FLÓRA (Zrínyi Ilona Gimnázium, Miskolc)

SZABÓ MÁRTON (Kispesti Waldorf Gimnázium, Budapest)

Sárvár Város Polgámeisterének Különdíja:

GYÓRFI KATALIN (Mikes Kelemen Elméleti Líceum, Sepsiszentgyörgy, Erdély)

Pályázók-díja:

RÁLIK ALEXANDRA (Táncsics Mihály Gimnázium, Orosháza)

PRÓZA KATEGÓRIA

Arany oklevél:

SCHMAL FÜLÖP (Bencés Gimnázium, Szakképzőiskola, Pannonhalma)

Ezüst oklevél:

GÁL SOMA (Vajda János Gimnázium, Keszthely)

Bronz oklevél:

KEMÉNY LILI (ELTE Radnóti Miklós Gyakorló Gimnáziuma, Budapest)

MIKLYA-LUZSÁNYI ESZTER (Katona József Gimnázium, Kecskemét)

Dicséret:

BÁRDOS BENCE (Móricz Zsigmond Gimnázium, Szentendre)

DRENYOVOSZKI ANDREA (Radnóti Miklós Kísérleti Gimnázium, Szeged)

KÉRI TÜNDE KÁRLA (Neumann János Középiskola és Kollégium, Eger)

Pályázók-díja:

KEMÉNY LILI (ELTE Radnóti Miklós Gyakorló Gimnáziuma, Budapest)

TANULMÁNY KATEGÓRIA

Arany oklevél:

FEHÉR ZSUZSÁNNA (Simion Barnutiu Elméleti Líceum, Szilágysomlyó, Erdély)

A zsűri további díjakat Tanulmány kategóriában nem adott ki.

Az Írók Alapítványa és Szakszervezete, Sárvár Város Önkormányzata és a sárvári Tinódi Gimnázium rendezésében, a legjobb pályaművekből összeállított irodalmi gálaműsorral és díjkiosztó ünnepséggel ért véget a 34. Kárpát-medencei Középiskolás Irodalmi Pályázat és Tábor Sárváron.

A 406 középiskolás pályázó munkái közül neves írókból, költőkből, irodalomtörténészekből álló előzsűri választotta ki a sárvári irodalmi táborba meghívott 50 legjobbat. A négynapos táborozáson, a műhelymunka során a zsűri tagjai és a meghívott fiatalok együtt elemezték a beküldött pályamunkákat.

Az előzsűri és a zsűri tagjai voltak: Baán Tibor, dr. Bertha Zoltán, dr. Gere Zsolt, Jámborné Balog Tünde, Mezey Katalin, dr. Nagy Gábor, Papp Mária és dr. Vörös István.